

28.11.315

פרשת משפטים

הרוצח בעורמה

הרוצח המטשטש עקבותיו ילך, מן הסתם, בעקבות הרוצח הראשון, קין, שרצח את הבל אחיו:

"ויאמר ה' אל קין - אי הבל אחיך, ויאמר - לא ידעתי, השמר אחי אנכי?" (בראשית ד', ט)

אפשר שה' התגלה אל קין בעת שהקריב את הקרבן, כדרך של התגלויות רבות במקרא. קין הרג את אחיו כדי 'להכריח' את ה' לשעות אל הקרבן שלו, ולא אל קרבנו של הבל אחיו. אפשר שלאחר שרצח - הלך להשיג את מטרותיו ולהקריב קרבן לה'. בשעת הקרבת הקרבן, רחץ קין בניקיון את כפיו וטען שהוא אינו יודע היכן אחיו. בעת עבודתו במזבח, ניסה קין להערים על מקבל קרבנו.

ה' לא קיבל את קרבנו של קין, אלא להיפך - גירש אותו מעם המזבח. בהמשך שיחתם, ה' דוחה לקין את עונש המוות המגיע לרוצח, אך הוא אינו מוותר לו על העונש המגיע לו בשל הניסיון לטשטש את עקבות החטא על ידי הסתרת הדם השפוך באדמה:

"ויאמר - מה עשית, קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה: ועתה ארור אתה מן האדמה אשר פצתה את פיה לקחת את דמי אחיך מידך: כי תעבד את האדמה, לא תסוף תת פחה לך, נע ונד תהיה בארץ".

(בראשית ד', יב)

כלומר: גם כשדחה ה' את העונש לקין על הרצח במזיד, הוא לא ויתר על העונש על הרצח בעורמה. קין מגורש מייד מן האדמה, שבה השתמש כדי להסתיר את הרצח.

פרשה נוספת המדגישה עניין זה היא פרשת עגלה ערופה. בפרשה זו, הרוצח מצליח להעלים את עקבותיו, כאילו 'בלעה' אותו האדמה, בדיוק כשם שבלעה האדמה את עקבותיו של הבל לאחר שהרגו קין. העגלה הנערפת בנחל היא ההיפך הגמור מקרבן הנשחט על גבי המזבח. מטרתה היא לסמל שהקב"ה לא יקבל שום קרבן לכפר על הרצח, ואף לא על עוונה של הקהילה כולה - על כך שהרוצח לא נתפס. בפשטות, הנחל שהעגלה נערפת בו הוא מקום הרצח, ולכן הוא לא יעבד ולא יזרע. מקום זה ארור, כיוון שהוא פצה את פיו ובלע את עקבות הרצח, ממש כשם שהאדמה אררה את קין אחרי שהסתירה את רצח הבל. זקני בית הדין של העיר הקרובה חייבים להצהיר שלא היו שותפים להעלמת הפשע, ושלא בא לידם הרוצח והם בעורמה העלימו את עיניהם מפשעו.

סוג נוסף של רוצח ערום הרוצה להינצל מן העונש הוא זה שאינו יכול להעלים את מעשהו, אך מנסה להעלים את זדונו ולהציגו כשוגג או כמותר.

"וכי יהיה איש שנא לרעהו, וארב לו וקם עליו והכה נפש ומת ונס אל אחת הערים האל: ושלחו זקני עירו ולקחו אתו משם, ונתנו אתו ביד גאל הדם ומת: לא

"מכה איש ומת מות יומת: ואשר לא צדה והא-לוהים אנה לידו, ושמתי לך מקום אשר ינוס שמה: וכי יזד איש על רעהו להרגו בערמה - מעם מזבחי תקחנו למות". (כ"א, יב-יד)

ההלכה מכירה בשני סוגי רוצחים: רוצח במזיד ורוצח בשגגה. מן המקראות בפרשתנו עולה גם סוג שלישי של רוצח: רוצח בעורמה. ההלכה המיוחדת של "מעם מזבחי תקחנו למות" נאמרה בפשוטה של הלכה על כל רוצח במזיד, אך במקראות יוחדה הלכה זו רק לרוצח בעורמה, ובו נעסוק במאמר זה.

ישנם שני סוגים של 'רוצח בעורמה':

א. אדם המערים על חברו כדי שהלה לא יישמר ממנו, וכך יקל עליו לבצע את זממו בלי להסתכן בהגנה העצמית של הנרצח. על שפלות מסוג זה אמר ירמיהו (ט, ז-ח):

"...בפיו שלום את רעהו ידבר, ובקרביו ישים ארבו: העל אלה לא אפקד בם נאם ה', אם בגוי אשר כזה לא תתנקם נפשי". (ירמיהו ט', ז-ח)

דוגמא מקראית בולטת לחטא זה היא רצח גדליה בן אחיקם על ידי ישמעאל בן נתניה, רצח שהביא לאובדן שארית הפליטה מארץ יהודה:

"ויהי בחדש השביעי, בא ישמעאל בן נתניה בן אלישמע מזרע המלוכה ורבי המלך ועשרה אנשים אתו אל גדליהו בן אחיקם המצפתה, ויאכלו שם לחם יחדו במצפה: ויקם ישמעאל בן נתניה ועשרת האנשים אשר היו אתו ויכו את גדליהו בן אחיקם בן שפן בחרב, וימת אתו אשר הפקיד מלך בבל בארץ: ואת כל היהודים אשר היו אתו, את גדליהו במצפה ואת הכשדים אשר נמצאו שם, את אנשי המלחמה הכה ישמעאל: ויצא ישמעאל בן נתניה לקראתם מן המצפה, הלך הלך ובכה, ויהי כפגש אתם ויאמר אליהם - באו אל גדליהו בן אחיקם: ויהי כבואם אל תוך העיר, וישחטם ישמעאל בן נתניה אל תוך הבור, הוא והאנשים אשר אתו". (ירמיהו מ"א, א-ז)

אמנם, רוצח בעורמה מסוג זה אינו מבאר את סדרם של הפסוקים בפרשתנו. הדעת נותנת שרוצח זה חמור מרוצח במזיד. סדרם של הפסוקים אמור להיות מן החמור אל הקל או מן הקל אל החמור, ומה טעם בסדר הקיים - רוצח במזיד, רוצח בשגגה ורוצח בעורמה? זאת ועוד: מה טיב עונשו המיוחד של רוצח בעורמה, שנלקח למות מעם המזבח?

ב. הרוצח הראשון שבו עסקנו חושש מההגנה העצמית של הנרצח. סוג שני של רוצח בעורמה הוא החושש מעונש בבית הדין על הדם ששפך. אף סוג זה של רוצחים מתחלק לשני סוגי משנה: האחד יעשה הכל כדי לטשטש את עקבותיו כרוצח, והשני - יטען שעשה את מה שעשה בשוגג או על פי דין.

יואב מחליט להרוג את אבנר. שמא הוא עושה זאת מפני החשש שאבנר יפתה את דוד וירגל נגדו; שמא הוא עושה זאת כדי לגאול את דם עשהאל אחיו; ושמא הוא עושה זאת בשל סיבה אחרת, שלא נזכרה בפסוקים - החשש שאבנר יירש את מקומו כשר צבא במסגרת הסכם איחוד ממלכה שייערך עם דוד.

כיצד יואב רצח את אבנר? בשלב הראשון, הוא הטהו אל השער כדי לשוחח עמו. אבנר לא חשד במזימתו של יואב ולא התגונן, ויואב ניצל זאת והכה אותו מכת מוות. המדרש ורש"י מתארים זאת בדרך ציורית יותר:

"שאל לו בערמה: יבמה גְדַמַת - היאך חולצת? התחיל שוחח מלפניו ומראהו: כך היא חולצת בשיניה, והוא שלף חרבו והרגו..."

(רש"י סנהדרין מ"ט ע"א על פי מדרש הגדול לשמות כ"א, יד)

בעת העיסוק בשאלה ההלכתית לא נשמר אבנר ולא התגונן. יואב ניצל זאת כדי לשפוך את דמו בדרך שאין בה הגינות ואין בה כבוד. בדרך של עורמה.

אך לא הייתה זו העורמה היחידה במעשהו של יואב.

"ויטהו יואב אל תוך השער לדבר אתו בשלי". אמר רבי יוחנן: שדנו דין סנהדרין. אמר ליה: מאי טעמא קטליתיה לעשאל? - עשאל רודף היה. - היה לך להצילו באחד מאיבריו! - לא יכלי ליה. - השתא בדופן חמישית כיוונת ליה, באחד מאיבריו לא יכלת ליה?"

(גמרא סנהדרין מט ע"א)

יואב דן את אבנר על פי משפט התורה כרוצח, ונהג בו דין גואל דם. לכאורה הכול כשר וישר, אך דוד בהספדו על אבנר ובצוואתו מתייחס ליואב כאל רוצח:

"וישמע דוד מאחרי כן ויאמר - נקי אנכי וממלכתי מעם ה' עד עולם מדמי אבנר בן נר: יחלו על ראש יואב ואל כל בית אביו, ואל יכרת מבית יואב זב ומצרע ומחזיק בפלך ונפל בחרב וחסר לחם".

(שמואל ב' ג', כח-כט)

"וגם אתה ידעת את אשר עשה לי יואב בן צרויה, אשר עשה לשני שרי צבאות ישראל לאבנר בן נר ולעמשא בן יתר ויהרגם, וישם דמי מלחמה בשלם ויתן דמי מלחמה בחגרתו אשר במתניו ובנעלו אשר ברגליו: ועשית כחכמתך ולא תורד שיבתו בשלם שאל".

(מלכים א' ב', ה-ו)

משמע, אדם יכול לדון את חבירו בדין תורה בסנהדרין - ועדיין להיחשב לרוצח החייב מיתה. דוד ידע שלא גאולת הדם הניעה את יואב להריגת אבנר, אלא החשש לאיבוד משרתו כשר צבא.

זוהי עורמה מן הסוג השני. הרוצח לא פוחד רק מהתגוננות הנרצח, אלא גם מעונשו של בית הדין. לכן, הוא ממציא הסברים שאינם אמת, שיניחו את דעת חברי הסנהדרין ויגנו עליו.

כך פעל יואב גם בהריגת עמשא:

"ויאמר יואב לעמשא - השלום אתה, אחי? ותחז יד ימין יואב בזקן עמשא לנשק לו: ועמשא לא נשמר בחרב אשר ביד יואב ויכהו בה אל החמש וישפך מעיו ארצה ולא שנה לו וימת..."

(שמואל ב' כ', ט-י)

תחוס עינך עליו ובערת דם הנקי מישראל וטוב לך".

(דברים י"ט, יא-יג)

פרשה זו צמודה לציווי על הפרשת ערי מקלט כדי להגן על הרוצח בשגגה. רוצח במזיד אינו יכול לברוח לעיר מקלט, ולכן פרשה זו מדברת על רוצח בעורמה, המבקש את חסותם של זקני בית הדין שבעירו מפני חרבו של גואל הדם. המזבח במקרה זה מתפרש שלא כמו במקרה הקודם - כמקום עבודת ה', אלא כמקום מקלט מחמתו של גואל הדם. מן הסתם - כך סובר הרוצח - לא יעזי גואל הדם להיכנס עם חרבו אל מזבח ה'. על כן מצווה אותנו התורה: "מעם מזבחי תקחנו למות".

נראה שזהו פשר סדרם של הרוצחים בפרשתנו. הראשון הוא הרוצח במזיד, ודינו - מות יומת. השני הוא מי שלא צדה, והתורה מצווה לו מקום לנוס שמה. בשלב זה עדיין לא ניתנו ערי המקלט, שהרי אלו - מצוותן רק בארץ. מסתבר, אפוא, שדברי התורה "ושמתי לך מקום אשר ינוס שמה" מכוונים למשמעות המילה "מקום" פעמים רבות בתורה:

"אל מקום המזבח אשר עשה שם בראשונה, ויקרא שם אברם בשם ה'".

(בראשית י"ג, ד)

"ביום השלישי, וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחק".

(בראשית כ"ב, ד)

"ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש, ויקח מאבני המקום וישם מראשתיו וישכב במקום ההוא".

(בראשית כ"ח, יא)

כלומר: "מקום" הוא המזבח או מקום אחר המיועד לעבודת ה'. למקום זה נס הרוצח.

על פי פירושנו, הרוצח השלישי הוא הרכבה של שני הרוצחים הראשונים. הוא רוצח במזיד העושה עצמו שוגג. על רוצח זה מצווה התורה ללוקחו ממקום מנוסתו, מן המזבח, ולהורגו.¹

* * *

דומה, שהדמות המקראית המגלמת יותר מכל את דמות הרוצח בעורמה היא יואב בן צרויה, שר צבא דוד.

שלושה אנשים הרג יואב בן צרויה במישרין או בעקיפין: אבנר בן נר, אוריה החיתי ועמשא בן יתר.

נתבונן בהריגת אבנר:

"ויואב וכל הצבא אשר אתו באו, ויגדו ליואב לאמר - בא אבנר בן נר אל המלך וישלחו וילך בשלום: ויבא יואב אל המלך, ויאמר - מה עשית, הנה בא אבנר אליך - למה זה שלחתו וילך הלך: ידעת את אבנר בן נר כי לפתתך בא ולדעת את מוצאך ואת מבואך ולדעת את כל אשר אתה עשה: ויצא יואב מעם דוד וישלח מלאכים אחרי אבנר, וישבו אותו מבור הסרה ודוד לא ידע: וישב אבנר חברון, ויטהו יואב אל תוך השער לדבר אתו בשלי, ויכהו שם החמש וימת בדם עשה אל אחיו".

(שמואל ב', כג-כז)

1 כאמור, יש למנות בסוג זה של רוצחים גם רוצח המצדיק את מעשהו כמעשה מותר. ועליו נדון בהמשך דברינו.

זו הייתה העורמה שבהריגתו, אך גם במקרה זה הייתה לכאורה הצדקה הלכתית למעשהו של יואב:

"אמר לו: מאי טעמא קטלתי לעמשא? אמר ליה: עמשא מורד במלכות הוה..."
(סנהדרין מ"ט ע"א)

למרות הצדקה זו, יואב נידון על הריגת עמשא כרוצח. משמע, הצדקה זו לא הייתה אלא תירוץ להיפטר מעמשא, שנתמנה לשר צבא במקום יואב אחרי שיואב הרג את אבשלום וכיוון שדוד רצה להשלים עם שר צבאו. תירוץ זה לא היה אפוא אלא עורמה.

ולהריגת אוריה החיתי: האם הייתה הצדקה של אמת להריגת אוריה, או שמא לא הייתה הצדקה זו אלא הוראת היתר או תירוץ בלבד? קצרה יריעתנו מלדון כאן בהרחבה בנושא זה. מכל מקום, נתן הנביא דן על כך את דוד ברותחין. כאן אין אנו עוסקים בדוד, שדומה שניתן - לפחות בדיעבד - להבין את מניעיו ואת מצוקתו. כאן אנו עוסקים בשותפו למעשה, ביואב, שמילא את פקודתו של דוד. מילוי פקודתו של מלך ישראל הוא הלכה צרופה, אך יואב לא דרש 'אכין ורקין' כדי לדעת את גבולתיה של הלכת הציות למלך:

"והשיב ה' את דמו על ראשו אשר פגע בשני אנשים צדקים טובים ממנו. טובים - שהיו דורשין אכין ורקין (ולא הרגו את כוהני נוב למרות הוראתו המפורשת של שאול), והוא לא דרש. צדיקים - שהן בפה ולא עשו, והוא באיגרת עשה".
(סנהדרין מט ע"א)

העובדה שיואב לא היה מן הצייתנים המושבעים לדוד בשאר מעשיו, מעלה שאלות קשות על מטרותו האמיתית במעשה אוריה.

אף הדרך שבה הרג יואב את אוריה הייתה דרך של עורמה; דרך שניצלה את ערכי אחוות הלוחמים ומסירות הנפש לתקיעת סכין בגבו של רע לנשק:

"ויכתב בספר לאמר - הבו את אוריה אל מול פני המלחמה החזקה ושבתם מאחוריו ונכה ומת: ויהי בשמור יואב אל העיר, ויתן את אוריה אל המקום אשר ידע כי אנשי חיל שם: ויצאו אנשי העיר וילחמו את יואב ויפל מן העם מעבדי דוד וימת גם אוריה החתי: וישלח יואב ויגד לדוד את כל דברי המלחמה: ויצו את המלאך לאמר - ככלותך את כל דברי המלחמה לדבר אל המלך: והיה אם תעלה חמת המלך ואמר לך מדוע נגשתם אל העיר להלחם, הלא ידעתם את אשר ירו מעל החומה: מי הכה את אבימלך בן ירבשת, הלא אשה השליכה עליו פלח רכב מעל החומה וימת בתבץ, למה נגשתם אל החומה; ואמרת - גם עבדך אוריה החתי מת". (שמואל ב' י"א, טו-כא)

* * *

עונשו של יואב היה בהתאם, וכפשטי המקראות על רוצח בעורמה שנאמר בו "מעם מזבחי תקחנו למות":

"והשמעה באה עד יואב כי יואב נטה אחרי אדניה ואחרי אבשלום לא נטה, וינס יואב אל אהל ה' ויחזק בקרנות המזבח: ויגד למלך שלמה כי נס יואב אל אהל ה' והנה אצל המזבח, וישלח שלמה את בניהו בן יהוידע לאמר לך

פגע בו: ויבא בניהו אל אהל ה' ויאמר אליו - כה אמר המלך צא, ויאמר - לא, כי פה אמות; וישב בניהו את המלך דבר לאמר כה דבר יואב וכה ענני: ויאמר לו המלך - עשה כאשר דבר ופגע בו וקברתו והסירת דמי חנם אשר שפך יואב מעלי ומעל בית אבי: והשיב ה' את דמו על ראשו אשר פגע בשני אנשים צדקים וטבים ממנו ויהרגם בחרב ואבי דוד לא ידע, את אבנר בן נר שר צבא ישראל ואת עמשא בן יתר שר צבא יהודה: ושב דמיהם בראש יואב ובראש זרעו לעלם, ולדוד ולזרעו ולביתו ולכסאו יהיה שלום עד עולם מעם ה': ויעל בניהו בן יהוידע ויפגע בו וימתהו, ויקבר בביתו במדבר". (מלכים א' ב', כח-לד)

כבר הרחיבו הגמרא בסנהדרין והרמב"ם (הל' רוצח ה', יד) להסביר את שתי המיתות שנתחייב בהן יואב: האחת - כמורד במלכות, בשל תמיכתו באדוניהו. על עוון זה קלטו המזבח, ובניהו לא יכול היה להורגו. השנייה - כשופך דמיהם של אבנר ועמשא (והמדרש בגמרא שם הוסיף גם את אוריה). על כך נטלו בניהו מעל המזבח והרגו.

* * *

אישיותו של יואב עשירה ומורכבת מכדי לדון בה בשורות אלו דיון יסודי. נביא מעט מזעיר מן המקורות המאזנים את התמונה השלילית שהצטיירה בדברינו על יואב:

"דאמר רבי אבא בר כהנא: אילמלא דוד - לא עשה יואב מלחמה, ואילמלא יואב - לא עסק דוד בתורה. דכתיב: 'ויהי דוד עשה משפט וצדקה לכל עמו, ויואב בן צרויה על הצבא'. מה טעם דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו? משום דיואב על הצבא. ומה טעם יואב על הצבא? משום דדוד עשה משפט וצדקה לכל עמו... 'ויקבר בביתו במדבר'. אטו ביתו מדבר הוא? אמר רב יהודה אמר רב: כמדבר, מה מדבר מופקר לכל - אף ביתו של יואב מופקר לכל (רש"י: לעניינם להתפרנס מביתו). דבר אחר: כמדבר, מה מדבר מנוקה מגזל ועריות - אף ביתו של יואב מנוקה מגזל ועריות".

(סנהדרין מט ע"א)

ואנו במאמרנו, לא עסקנו ביואב אלא בחטאו של הרוצח בעורמה ובחומרת עוונו ועונשו.

* *

* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב יעקב מדן, תשס"ד *

* עורך: יצחק ברט *

* *

* בית המדרש הוירטואלי שליד ישיבת הר עציון *

* <http://www.etzion.org.il/vbm> האתר בעברית: *

* <http://www.vbm-torah.org> האתר באנגלית: *

* משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9931456 שלוחה 5 *

* דואל: office@etzion.org.il *

* *